

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48546.2294>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 25-57

Received: 17/ 03 /2024

Accepted: 31/ 08 /2024

Original Research

The Composite Cluster of the Concept of "Mother" in the Holy Quran: A Cognitive Study

Farideh Amini *

Assistant Professor, Department of
Quranic Studies and Hadith, Alzahra
University, Tehran, Iran.

Abstract

The present article deals with the complex cluster of the concept of "Mother" in the Quran with a cognitive approach, what is said about the mother in the structure of kinship represents a common concept of "Mother", but depending on different cultures, we can face different types of this concept. The methodological strategy of the current article is to use the Foundation prototype categorization and achieve an Idealized Cognitive Model regarding the concept of "Mother" in the Qur'an. The result of the study in the Qur'anic corpus, consisting of 88 verses that have themes related to the field of "motherhood"; Nine cognitive models were obtained, and by placing the mentioned models next to each other, the composite cluster of the concept of "Mother" in the Qur'an was obtained: It should be noted that the obtained models, including the model of Biological Mother, Grand Mother, Foster Mother, Step Mother, Adoptive Mother and Unmarried Mother, are common with the model presented by Layoff, the models of Surrogate Mother and Donor Mother are among the models that are not mentioned in the Qur'an, and instead, in the composite cluster of the concept of mother in the Qur'an, the model of Spiritual Mother and Virgin Mother can be found.

Keywords: Woman, mother, Quran, cluster analysis, cognitive modeling, modern interpretations

1. Introduction

Within kinship systems and families, women, by virtue of their nature and the act of creation, manifest themselves in three natural roles: daughter, wife, and mother. Among these three roles, it is the status and position of motherhood that gives women a special place. A mother binds the members of a family together and plays a significant role in child-rearing.

What has been said about the mother and her position in the kinship structure and family represents a common understanding of the concept of 'mother.' However, depending on different eras and cultures, one can encounter various types of this concept; types that are conventionally generalized and preserved. The present research aims to trace the types of the category of 'mother' within the Qur'anic semantic system and to examine their interrelationships.

Research Question(s)

1. **How many cognitive models comprise the clustering of "mother" in the Quran, and which cognitive model is considered the most ideal within this composite cluster?**
2. **Beyond the cognitive models proposed by Lakoff, are there any other models presented within the Quranic conceptual system?**

2. Literature Review

Regarding the research background, it is worth noting that numerous works have been written on the topic of 'mother,' emphasizing her importance, status, and responsibilities. Additionally, there are numerous writings available on the jurisprudential issues related to mothers, such as inheritance, breastfeeding, marriage, and so on. The distinction between the present research from previous writings lies in the fact that this study, by achieving a composite cluster of 'mother' in the Quran and introducing the ideal cognitive model, while introducing the method of achieving a composite conceptual cluster in a cognitive perspective, identifies and explains various types of cognitive models regarding this concept in the Quranic corpus.

3. Methodology

Categorization: Categorization is a crucial cognitive and linguistic ability that provides structure and coherence to perceptions derived from experiences. In categorization, phenomena and events are organized into cognitive and conceptual categories, and language, as the most important tool for representing cognition, offers lexical categories to classify these experiences. Classical categorization theory emphasizes the existence of specific features for membership in categories, while Wittgenstein, by introducing the concept of "family resemblance," criticized this view and stated that members of a category do not need to share a fixed principle, but can be related to each other through relative similarities.

In the cognitive approach, categories have a radial structure; there is a central subcategory (prototype) and other members are related to it with varying degrees of similarity. The prototype, as the best member of the category, shares the most common features with other members and is retrieved faster. For example, in the category "mother," a natural mother is considered a prototype because it has the highest match with the category features. Other members, such as a stepmother or grandmother, are placed in the category based on their similarity to the prototype.

Idealized Cognitive Model (ICM): First introduced by Lakoff in his book "Women, Fire, and Dangerous Things," Idealized Cognitive Models (ICMs) organize linguistic knowledge based on Gestalt structure and empirical knowledge. These models emphasize the idea that semantic and contextual knowledge can be understood holistically and cannot be examined separately. For instance, the ideal cognitive model of a "natural mother" is observed globally and can be considered as a standard model of the concept of "mother."

In a composite cluster model, multiple cognitive models are combined to form a more complex and comprehensive concept. According to the classical approach, the necessary and sufficient conditions for a "mother" can be defined as a woman who gives birth to and raises a child. However, this definition is limited and does not encompass all aspects of the concept of "mother." In reality, the concept of "mother" is composed as a composite model of several individual cognitive models, which together form a cluster model and cover a wider range of this concept

The data analyzed in this research was gathered to achieve a composite cluster of the concept of 'mother' in the Quran. To obtain the required corpus, a manual search of Quranic verses was conducted based on keywords related to the domain of 'mother,' including 'umm' (mother), keywords related to breastfeeding, pregnancy, childbirth, and so on. Additionally, the researcher's linguistic expertise and previous studies on the subject were consulted. After forming the corpus, the verses were examined and clustered based on a cognitive model. Subsequently, each of the cognitive models was analyzed separately, and finally, the composite cluster of the concept of 'mother' in the Holy Quran was analyzed and evaluated

4. Conclusion

In the nuclear family structure, a 'mother' is defined as a married woman who gives birth to, nurtures, and cares for a child. This concept can vary across different cultures. The present study, by examining 88 verses of the Quran, has explored various types of the concept of 'mother' based on prototype-based categorization and the idealized cognitive model. The cognitive models of the concept of 'mother' in the Quran are organized radially, meaning there is a central subcategory and other subcategories are formed based on their similarity to it. The cognitive model of a 'natural mother' serves as the central subcategory and prototype, presenting the mother as the father's wife, pregnant, and nurturing the child, and having a two-way and fundamental relationship with the child. Other cognitive models are also defined in the Quran, including 'grandmother' who has rights similar to the father and mother, but with priority given to the parents; 'mother-in-law' who has a related relationship through marriage and converges with the grandmother model if she has grandchildren; 'foster mother' who establishes a causal

relationship with the child through breastfeeding but is not legally considered a natural mother; 'stepmother' who is the father's wife and has a related relationship with the child; 'spiritual mother' referring to the wives of the Prophet Muhammad (PBUH) who have different legal status compared to a natural mother; 'unmarried mother' and 'virgin mother' (Virgin Mary) are also models that emphasize the preservation of legal lineage and the miracle of virgin birth, respectively. Each of these models, with its unique characteristics, represents the complex and multi-layered structure of the concept of 'mother' in the Holy Quran

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48546.2294>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۲۵-۵۷

دریافت ۱۴۰۲/۱۲/۲۷

پذیرش ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

مقاله پژوهشی

خوشه‌ی مرکبِ مفهوم «مادر» در قرآن کریم: مطالعه‌ای شناختی

فریده امینی* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

چکیده

مقاله حاضر با رویکرد شناختی به خوشهٔ مرکبِ مفهوم «مادر» در قرآن کریم پرداخته است، آنچه در مورد مادر و جایگاه وی در ساختار خویشاوندی و خانوادهٔ هسته بیان می‌شود بیانگر یک مفهوم رایج از «مادر» است: زنی متأهل که فرزندی را به دنیا آورده، او را تغذیه می‌کند، نگهداری و سرپرستی او را بر عهده دارد، اما به تفکیک فرهنگ‌های مختلف می‌توان با گونه‌های مختلف از این مفهوم مواجه بود، راهبرد روش‌شناختی مقاله حاضر بهره‌گیری از مقوله‌بندی پیش‌نمونه بنیاد و دستیابی به مدل شناختی ایده آل در خصوص مفهوم «مادر» در قرآن است. حاصل بررسی پیکره‌ای قرآنی متشکل از ۸۸ آیه با مضامین مرتبط با حوزه «مادر و مادری» را به خود اختصاص داده‌اند؛ و نه مدل شناختی شکل گرفت که با قرار دادن مدل‌های مزبور در کنار یکدیگر به خوشهٔ مرکب مفهوم «مادر» در قرآن دست یافته شد، لازم به ذکر است مدل‌های به‌دست آمده اعم از مدل مادر طبیعی، مادر بزرگ، مادر شیری، نامادری، مادرخوانده و مادر ازدواج نکرده با مدل ارائه‌شده از سوی لیکاف (۱۹۸۷) مشترک است، اما مدل‌های مادر میانجی و مادر اهداءکننده از جمله مدل‌هایی

*famini@alzahra.ac.ir

است که در قرآن به آن اشاره نشده است و در عوض در خوشه مرکب مفهوم مادر در قرآن مدل مادر معنوی و مادر بکرزا قابل دستیابی است. آنچه زمینه انسجام بخشی در مدل‌ها و میان مدل‌های را فراهم آورده است طرحواره تصویری ارتباط از نوع علی و به صورت نسبی/سببی/حقوقی و معنوی می‌باشد، از میان مدل‌های مطرح، مدل مادر طبیعی در مقوله شاعی «مادر»، مفهوم پیش‌نمون و مدل شناختی ایده‌آل به شمار می‌آید و بر اساس شباهت خواندگی با سایر مدل‌های در ویژگی‌ها همگرا یا واگرا می‌شود.

واژه‌های کلیدی: زن، مادر، قرآن، خوشه‌بندی، مدل شناختی، خوانش‌های معاصر

۱. بیان مسئله

خویشاوندی مجموعه‌ای از پیوندها است که به صورت انتسابی یعنی از طریق نسب و فرزندی و یا به صورت اکتسابی یعنی از طریق وصلت یا حقوقی و قراردادی تعدادی از افراد جامعه به هم وصل می‌شوند، خویشاوندی یک مشخصه اجتماعی به شمار می‌آید (ریویر، ۱۳۹۵: ۹۲) خانواده مهم‌ترین و قدیمی‌ترین واحد اجتماعی در نظام‌های خویشاوندی است، از دیدگاه مردم شناسان خانواده پناهگاه اعضای خانواده بشمار می‌آید، ازدواج پدیده اصلی در تشکیل ساخت‌های خویشاوندی خاصه خانواده است که مسیر را برای تولیدمثل مشروع درون خانواده می‌گشاید، هر زمان دو نفر با هم ازدواج می‌کنند یا فرزندی به دنیا می‌آید، موجی تازه درون شبکه «خویشاوندی» ایجاد می‌شود و شماری از خویشاوندان را به هم پیوند می‌دهد، مردم شناسان بر این باورند که پیدایی و تکامل خانواده به‌عنوان یک نهاد اجتماعی مقدم بر سایر نهادهای اجتماعی است چراکه زندگی اجتماعی و بقای نسل، جز با شکل‌گیری خانواده میسر نیست (ستوده، ۱۳۸۹ / ۱۹۱-۱۹۲) از میان پیوندهای خویشاوندی، پیوند رابطه فرزندی (والدین - فرزندان) از جمله پیوندهای ابتدایی به شمار می‌آیند و واژگان این حوزه جزء واژگان مرجع یا واژگان نشانگر به شمار می‌آیند مانند مادر، پدر، برادر، خواهر (ریویر، ۱۳۹۵ / ۱۱۱) از میان نظام‌های خویشاوندی مطرح شده، نظام حاکم بر نظام خویشاوندی در قرآن کریم توصیفی است به این معنا که برای رابطه هر فرد در رابطه‌اش با دیگران اصطلاح مشخصی وجود دارد (قرایی مقدم، ۱۳۹۴ / ۲۰۱-۲۰۵) به‌عنوان نمونه بر مادر «ام»، پدر «اب»، برادر «أخ» و خواهر «أخت» و... اطلاق می‌شود.

در نظام خویشاوندی و در خانواده، زنان به حکم طبیعت و دستگاه آفرینش، در سه نقش طبیعی ابراز وجود می‌کنند: نقش دختری، نقش همسری و نقش مادری. از میان این هر سه نقش آنچه جایگاه ویژه به زن می‌دهد، منزلت و جایگاه مادری است. مادر اعضای خانواده را به هم پیوند می‌دهد و از سهم بالایی در تربیت فرزند برخوردار است.

آنچه در مورد مادر و جایگاه وی در ساختار خویشاوندی و خانواده ذکر شد بیانگر یک مفهوم رایج از مقوله «مادر» است، اما به تفکیک عصرها و فرهنگ‌های مختلف می‌توان با گونه‌های مختلف از این مفهوم مواجه بود؛ به‌عنوان نمونه مادر شیری، مادر میانجی، مادر اهداء کننده و ...، گونه‌هایی که به‌صورت قراردادی تعمیم می‌یابند و حفظ می‌شوند، پژوهش حاضر درصدد است تا در نظام معنایی قرآنی گونه‌های مقوله مادری را ردیابی کرده و ارتباط آن‌ها را با یکدیگر مورد بررسی قرار دهد به‌عبارت‌دیگر مطالعه حاضر می‌کوشد تا به سؤالات زیر دست یابد:

— خوشه‌بندی مفهوم «مادر» در قرآن مرکب از چند مدل شناختی است و مدل شناختی ایده آل در این خوشه مرکب کدام مدل است؟

— در نظام مفهوم‌سازی قرآن علاوه بر مدل‌های شناختی ارائه شده توسط لیکاف آیا مدل دیگری ارائه شده است؟

— طرحواره تصویری مؤثر در انسجام‌بخشی به این خوشه مرکب کدام است؟

در خصوص پیشینه پژوهش لازم به ذکر است در خصوص موضوع «مادر»، اهمیت، جایگاه، وظایف آثار زیادی به رشته تحریر در آمده است، همچنین در مورد مباحث فقهی مرتبط با مادران چون ارث، رضاع، نکاح و ... نوشته‌های متعددی در دسترس است، تمایز پژوهش صورت گرفته از نگارش‌های پیشین در آن است که مطالعه پیش رو با دستیابی به خوشه مرکب «مادر» در قرآن و معرفی مدل شناختی ایده آل، ضمن معرفی روش دستیابی به خوشه‌ی مفهومی مرکب در دیدگاه شناختی، گونه‌های متعدد مدل شناختی در خصوص این مفهوم را در پیکره قرآن معرفی کرده و به تبیین آن می‌پردازد.

۲. چارچوب نظری پژوهش

پیش‌نیاز دستیابی به سؤالات پژوهش حاضر پرداختن به مجموعه‌ای از نظریات بنیادی در رویکرد شناختی اعم از مقوله‌بندی، عضو پیش‌نمون، مدل شناختی و مدل شناختی ایده آل و نیز خوشه مفهومی مرکب ضروری می‌نماید که در ادامه به این موارد پرداخته می‌شود:

۲-۱. مقوله‌بندی پیش‌نمونه بنیاد

مقوله‌بندی^۱، یکی از توانمندی مهم شناختی و زبانی به شمار می‌آید که به ادراکات حاصل از تجربیات سامان می‌دهد. بدون توان مقوله‌بندی، انسان چگونه می‌توانست در میان کثرت تجربیات، رویدادها، وضعیت‌ها و پدیده‌ها، شناختی از جهان و از وضعیت خودش به دست آورد؟ زبان مهم‌ترین ابزار بازنمایی شناخت انسان از مقولات است و در میان انواع صورت‌های زبانی، مقوله‌های واژگانی، برچسب‌هایی برای مقوله‌های شناختی و ادراکی به شمار می‌آیند. مقوله‌های واژگانی، به تجربه، ساختار و انسجام می‌بخشند، مقوله‌بندی و بازتاب آن در زبان، اطلاعات مهمی درباره جنبه‌های فردی و اجتماعی شناخت به دست می‌دهد و از مفاهیم بنیادی در معنی‌شناسی شناختی به شمار می‌آید.

مقوله‌بندی در دو لایه ادراکی^۲ و مفهومی^۳ قابل‌بررسی است. در لایه مقوله‌بندی ادراکی، انسان، پدیده‌ها و رویدادها را در قالب مقوله‌هایی ساختمند، ادراک و طبقه‌بندی می‌کند و در لایه مقوله‌بندی مفهومی یا زبانی، اعضای مقوله، بسته به قراردادهای حاکم بر یک زبان نام‌گذاری می‌شوند؛ مقوله‌بندی ادراکی، مبنای مقوله‌بندی زبانی است ولی این دو فرایند هم پای یکدیگر توسعه می‌یابند. (افراشی، ۱۳۹۵: ۳۵-۳۶)

«نظریه کلاسیک مقوله‌بندی» موضوعی است که زبان‌شناسان شناختی چون لیکاف (۱۳۹۵، ج ۱ / ۲۸) و تیلر (۱۹۹۵ م / ۲۲) به آن پرداخته‌اند در رویکرد کلاسیک اعضای مقوله‌ها بر مبنای وجود مشخصه‌های لازم تعریف می‌شوند، مشخصه‌ها دو ارزشی‌اند، یا وجود دارند یا ندارند به‌عنوان نمونه مقوله «مادر» از چهار مشخصه [انسان][مؤنث][بالغ][والد] برخوردار است و هر عضوی که مشخصه‌ای از مشخصات مزبور را نداشته باشد در مقوله مادری دیده نمی‌شود، از طرفی در دیدگاه کلاسیک مقوله‌های از مرزهای مشخصی برخوردارند و پدیده‌ها یا در مقوله‌ای قرار می‌گیرند یا نمی‌گیرند از این‌رو همه اعضای مقوله از ارزش یکسانی برخوردارند، در دیدگاه کلاسیک مقوله امری مدرج نیست و اعضاء در خصوص عضویت در مقوله نسبت به هم برتری ندارند، رویکرد اخذشده در مقوله‌بندی در نگاه کلاسیک توسط ویتگنشتاین فیلسوف برجسته قرن بیستم موردنقد قرار گرفت

¹ Categorization

² perceptual

³ conceptual

مثال او در مورد مقوله بازی نظریه مقوله‌بندی کلاسیک را با نقد جدی مواجه کرد (برای اطلاع بیشتر رک: راسخ مهند، ۱۳۹۷/ ۸۷) در دیدگاه ویتگنشتاین آنچه اعضای یک مقوله را به هم پیوند می‌زند «شبهات خانوادگی» است، لازم نیست یک اصل مشترک داشته باشند بلکه رابطه باید از جنس شبهات خانوادگی باشد، بر مبنای شبهات خانوادگی مقوله‌ها از مرزهای گسترش‌پذیر برخوردارند و دارای اعضای مرکزی و غیر مرکزی می‌باشند در این صورت مادر شیری - فردی که فرزند دیگری را شیر می‌دهد - نامادری / مادرخوانده / مادر بزرگ / مادر همسر نیز بر اساس شبهات خانوادگی می‌تواند با مقوله «مادر» هم‌گرا یا واگرا شوند. در رویکرد شناختی مقوله «مادر» نسبت به زیر مقوله‌هایش از ساختار شعاعی برخوردار است به این معنا که یک زیر مقوله مرکزی وجود دارد و سایر اعضای مقوله گونه‌ای از مقوله مرکزی بشمار می‌آیند، این گونه‌ها بر طبق قرارداد تعمیم می‌یابند، مدل مرکزی امکانات مربوط به تعمیم، همراه با روابط ممکن میان مدل مرکزی و مدل‌های حاصل از بسط‌ها را تعیین می‌کند. مدل‌های شناختی بر اساس رابطه‌ای که با مدل مرکزی دارند فهم می‌شوند (راسخ مهند، ۱۳۹۷/ ۱۱۰).

عضو «پیش‌نمون» یا عضو مرکزی، عضوی است که بیش از اعضای دیگر مقوله مورد تصدیق قرار می‌گیرد و در شبکه معنایی برتری بیشتری نسبت به دیگر اعضا دارد، عضو پیش‌نمون با دیگر اعضای شبکه رابطه معنایی دارد و به همین جهت در توسعه معنایی بیش از اعضای دیگر قابل پیش‌بینی است (لیکاف، ۱۳۹۵/ ۵۰۱). معنای پیش‌نمون بر اساس درجاتی از ویژگی‌ها از نقطه کانونی پیش‌نمونه تا نقاط حاشیه‌ای و پیرامونی گسترش می‌یابند و بازیابی آن سریع‌تر از اعضای دیگر مقوله صورت می‌گیرد. (اردبیلی و روشن، ۱۳۹۲/ ۳۷) به‌عنوان نمونه در مقوله «مادر»، مادر طبیعی - انسانی مؤنث و بالغ که فرزند را به دنیا می‌آورد، او را تغذیه می‌کند و رشد می‌دهد و همسر پدر فرزند است - عضوی است که پیش‌نمون به شمار می‌آید چراکه بیش از اعضای دیگر مقوله مورد تصدیق است و با سایر اعضای مقوله نیز در ارتباط است. هر عضو مقوله، می‌تواند بسته به دارا بودن ویژگی‌ها به پیش‌نمون، شبهات کمتر یا بیشتری داشته باشد؛ بنابراین شبهات به پیش‌نمون امری مدرج است به عبارت دیگر عضو پیش‌نمون بیشترین ویژگی مشترک را با اعضای مقوله دارد، بهترین عضو مقوله است و عضوی مولد به شمار می‌آید.

۲-۲. مدل شناختی ایده آل^۱

¹ Idealized Cognitive Model(ICM)

اصطلاح مدل شناختی ایده آل نخستین بار در کتاب *زنان آتش و چیزهای خطرناک* اثر لیکاف (۱۹۸۷) مطرح شد، آی سی ام‌ها مبنایی گشتالتی دارند و با مقوله‌بندی و سازمان یافتن دانش مرتبط است، آی سی ام‌ها بر این فرض استوارند که دانش زبانی بر مبنای دانش تجربی قرار دارد و دانش تجربی در قالب مدل شناختی ایده‌آل سازمان می‌یابد (گیرتس، ۱۳۹۸، ۴۵۸-۴۵۹) و پرداختن به آی سی ام‌ها بیانگر آن است که دانش معنایی از دانش بافتی قابل تفکیک نیست بلکه می‌بایست آن‌ها را یکپارچه در نظر گرفت، مقوله‌بندی پیش‌نمون بنیاد مقدمه درک ماهیت آی سی ام‌ها می‌باشد به‌عنوان نمونه آی سی ام «مادر طبیعی» در همه نقاط جهان دیده می‌شود و از مشابهت برخوردار است و به عبارتی می‌تواند آن را مدل مادر ایده آل در نظر گرفت.

۲-۳. مدل خوشه مرکب

زمانی که تعدادی مدل شناختی باهم ترکیب شوند، یک خوشه مرکب را تشکیل می‌دهند که از لحاظ شناختی پایه‌ای‌تر از

تک تک مدل‌هاست (لیکاف، ۱۳۹۵، ج ۱ / ۱۴۰)، طبق نگاه کلاسیک می‌توان یک شرایط لازم و کافی روشن برای «مادر» در نظر گرفت: زنی که فرزندی را به دنیا می‌آورد و او را بزرگ می‌کند، این در حالی است که این تعریف همه گستره این مفهوم را پوشش نمی‌دهد، «مادر» مفهومی مبتنی بر یک مدل مرکب است که در آن تعدادی مدل شناختی منفرد با هم ترکیب می‌شوند و یک مدل خوشه‌ای را تشکیل می‌دهند، مدل‌ها در خوشه «مادر» عبارت‌اند از:

۱. مادر طبیعی^۱: انسانی مؤنث و بالغ که فرزند را به دنیا می‌آورد، او را تغذیه می‌کند و رشد می‌دهد و همسر پدر فرزند است.
۲. مادر شیری^۲: انسانی مؤنث و بالغ که فرزندی را تغذیه می‌کند و رشد می‌دهد همسر پدر فرزند نیست.
۳. مادرخوانده^۳: انسانی مؤنث و بالغ که فرزندی را به سرپرستی قبول می‌کند همسر پدر فرزند نیست.
۴. نامادری^۴: انسانی مؤنث و بالغ، همسر پدر فرزند است.
۵. مادر میانجی^۵: انسانی مؤنث و بالغ که از طریق لقاح مصنوعی فرزندی را به دنیا می‌آورد و همسر پدر فرزند می‌تواند باشد یا نباشد.

¹ Biological Mother

² Foster Mother

³ Adoptive Mother

⁴ Stepmother

⁵ Surrogate Mother

۶. مادر اهداکننده^۱: انسانی مؤنث و بالغ که مواد ژنتیکی برای به دنیا آمدن بچه را به اشتراک می‌گذارد و همسر پدر فرزند می‌تواند باشد یا نباشد.
۷. مادر ازدواج‌نکرده^۲: انسانی مؤنث و بالغ که فرزند را به دنیا می‌آورد، او را تغذیه می‌کند یا نمی‌کند و همسر فردی نیست.
۸. مادربزرگ^۳: و اجداد مؤنث انسانی مؤنث و بالغ، جد مؤنث فرزند

۲-۴. طرحواره تصویری

به عقیده لیکاف طرحواره‌های تصویری نقش مهمی در تشکیل مقوله‌های شعاعی یا به عبارت دیگر معانی حاشیه‌ای بازی

می‌کنند (لیکاف، ۱۳۹۵، ج ۲/ ۱۱۴)، طرحواره‌های تصویری الگوهایی تکرارشونده و پویا از تعامل حسی حرکتی ما در محیط اند که به تجربه انسجام می‌بخشد (جانسون، ۱۳۹۷، مقدمه) انسجام بخشی به عنوان یکی از ویژگی‌های طرحواره تصویری مبین ایجاد مقوله‌بندی به وسیله طرحواره‌های تصویری است. به عنوان نمونه توانمندی شناختی که ما را قادر می‌سازد مکان‌های متفاوتی نظیر لیوان، کفش، اتاق، ساختمان، بدن انسان را حجم در نظر بگیریم، بیانگر توان مقوله‌بندی طرحواره‌های تصویری است (افراشی، ۱۳۹۵/ ۵۳) طرحواره‌ها موجب می‌شوند این تجربیات معنادار شوند و مبنای شکل‌گیری مفاهیم انتزاعی و استدلال در حوزه‌های انتزاعی اندیشه واقع شوند. از جمله طرحواره‌های مهم در پژوهش حاضر می‌توان به طرحواره ارتباط^۴ اشاره کرد.

طرحواره ارتباط یک طرحواره تصویری است که شامل دو یا چند موجودیت است که به صورت فیزیکی یا استعاری به هم مرتبط هستند، مبنای بدنی طرحواره ی ارتباط چندجانبه است، تجربه‌های بدنی که ممکن است به شکل‌گیری این طرحواره منجر شوند عبارت‌اند از: بند ناف، گرفتن اشیاء، وصل کردن اشیاء به یکدیگر با استفاده از یک رابط.

ارتباط‌های تنها فیزیکی ندارند ارتباط‌های زمانی، ارتباط‌های علی را می‌توان به عنوان سایر جنبه‌های طرحواره ارتباط مطرح کرد، ارتباط‌های ژنتیکی مشخصه‌هایی از شبکه علی هستند که در آن یک یا چند

¹ Donor Mother

² Unmarried Mother

³ Grand Mother

⁴ link schema

«هستی» به یک مبدأ وصل می‌شوند. در تجلی‌های زیستی فرزندان برای ادامه حیات خود وابسته به یک وجود فیزیکی دیگر هستند (جانسون، ۱۳۹۷/۱۹۹)

عناصر ساختاری که طرحواره مشخص می‌کنند عبارت‌اند از دو «هستی» و یک رابط که این دو هستی را به هم متصل می‌کند، منطقی پایه طرحواره شامل تقارن است به این معنا که اگر الف به ب وصل باشد، ب هم به الف متصل است، همین‌طور اگر الف به ب وصل باشد آنگاه الف مقید به ب است (کوچش، ۱۳۹۵/۳۴۴؛ جانسون، ۱۳۹۷/۱۹۸-۱۹۹)

به‌عنوان نمونه در مدل شناختی مادر، طرحواره ارتباط انسجام بخش این مقوله شعاعی است و گونه‌های مختلف در این مدل مرکب به‌واسطه این طرحواره به یکدیگر پیوند خورده‌اند، ضمن اینکه در هریک از مدل‌های شناختی نیز، شاهد این ارتباط و آثارش هستیم: مادر و فرزند دو هستی محسوب می‌شود که رابطه مادر- فرزند این دو هستی را به هم متصل می‌سازد و به نسبت گونه‌های مادر، این ارتباط می‌تواند از جنبه‌های مختلف برخوردار باشد. در ادامه با بسط بیشتری در این زمینه پرداخته می‌شود.

۳. روش پژوهش

داده‌های تحلیل‌شده در پژوهش حاضر با هدف دستیابی به خوشه‌ی مرکب مفهوم مادر در قرآن صورت گرفته است، به‌منظور دستیابی به پیکره موردنظر بر اساس بررسی کلید واژگان مرتبط با حوزه «مادر» از جمله أم، کلید واژگان مرتبط با شیردهی، بارداری، وضع حمل، زایش و ... جستجوی آیات قرآن به‌صورت دستی، شم زبانی پژوهشگر و درنهایت مراجعه به آثاری که پیش‌تر در مسئله کارکرده‌اند صورت گرفته است، بعد از شکل‌گیری پیکره به آیات بررسی و خوشه‌بندی بر اساس مدل شناختی انجام شد، سپس هر یک از مدل‌های شناختی به تفکیک موردبررسی و تحلیل قرار داده شد و درنهایت خوشه مرکب مفهوم مادر در قرآن کریم مورد تحلیل و ارزیابی قرار داده شد.

۴. واژه‌شناسی أم

أم از ماده [أ م م] در معنای اصل و سرچشمه که امور از آن نشئت می‌گیرد و یا پایه هر چیزی که چیزهای دیگر در پیوست با آن می‌باشد، بکار رفته است. (ازهری، ۱۴۲۱/۴۵۱؛ فراهیدی، ۱۴۱۴، ج ۱/ ۱۰۴؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱/ ۲۲۲؛ ابن فارس، ۱۴۲۲، ج ۱/ ۲۱) به مادر ازاین‌رو أم اطلاق می‌شود که فرزند از وجودش نشئت گرفته و در پیوند با اوست، ترکیب‌هایی مانند «ام الكتاب» (رک: الرعد: ۳۹؛ الزخرف: ۴) به معنای

منشأ و تکوین همه علوم و علوم دیگر در پیوست با آن می‌باشند و یا آنچه باعث نظم و ترتیب و اصلاح هر چیز دیگری باشد یا هر چیزی که امور پیرامونی در پیوند به آن باشند مانند تعبیر «ام‌القری» (الانعام: ۹۲) که به مکه یا هر شهر مرکز اطلاق می‌گردد (فراهیدی، ۱۴۱۴، ج ۸ / ۴۲۶) بر اساس معنای اولیه است. در بررسی کاربردهای قرآنی این ماده به معنای جایگاه نیز بکار رفته است (رک: القارعه: ۹)

«أم» به‌غیراز مادر واقعی به کسانی دیگری که رابطه آن‌ها با شخص شباهتی به مادر داشته باشد نیز اطلاق می‌شود، به جده مادری یا پدری نیز «أم» اطلاق می‌شود (ازهری، ج ۱۵ / ۶۳۰)

مادر در زبان فارسی به سه معنای به کار رفته است: زنی که دارای فرزند است؛ اصلی، اولیه و نخستین؛ زمین، خاک (دهخدا، ۱۳۷۲؛ فرهنگ معین ۱۳۸۶، ذیل واژه مادر)

در کنار مفهوم اصلی «أم» به‌عنوان واژه محوری از پژوهش حاضر، وجود مفاهیمی چون ذی‌القربی و ارحام می‌تواند در شکل‌دهی به مدل‌های شناختی مؤثر واقع شوند از این رو در ادامه به تبیین این مفاهیم پرداخته می‌شود

مفاهیم «القربی»، «ذی‌القربی»، «اولی‌القربی»، «اقربین» با ماده مشترک «قرب» به معنای خویشاوند ۲۴ مرتبه در قرآن بکار رفته است، از منظر لغویان دلالت بر خویشاوندی نسبی داشته و خویشاوندی سببی را در بر نمی‌گیرد، ابن‌سیده و ابن‌منظور، قرابت را نزدیکی در نسب در نظر گرفته‌اند (ابن‌سیده، ۱۴۲۱، ج ۶: ۳۸۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱ / ۶۶۶) واژه قربی در قرآن ظهور در خویشاوندان نسبی داشته و دلالتی بر خویشاوندان سببی ندارد؛ «ذی‌القربی» در قرآن صراحتاً محمول احکام و قوانین متعددی چون ارث (النساء: ۷-۸، ۳۳) احسان و انفاق (الاسراء: ۲۶؛ النحل: ۹۰؛ روم: ۳۸؛ البقره: ۸۳؛ النساء: ۳۶؛ النور: ۲۲) خمس (الانفال: ۴۱)؛ فیء (الحشر: ۷) وصیت (البقره: ۱۸۰) و شهادت (النساء: ۱۳۵؛ المائده: ۱۰۶) واقع شده‌اند.

ارحام جمع «رحم» در کاربرد استعاره‌اش از واژگان مهم حوزه خویشاوندی در قرآن است، رحم در اصل به معنای محل شکل‌گیری و رشد جنین در شکم مادر است اما به علت اشتراک خویشاوندان نسبی در ولادت استعاره به آن‌ها ارحام یا ذوی‌الارحام گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ / ۳۴۷) از دیدگاه مفسران ارحام به بستگان نسبی فرد اطلاق می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲ / ۵۳۰) به‌بیان‌دیگر کسانی که از طریق ولادت قرابت حاصل می‌کنند ارحام فرد شناخته می‌شوند به‌این‌ترتیب پدر، مادر، فرزندان، جد و جده، خواهر و برادر، عمو، عمه، خاله و دایی چه از جانب پدر و چه از جانب مادر ارحام او محسوب می‌شوند.

بر نسب آثار و احکامی مرتب بوده و ابعاد فقهی آن از جمله ارث، محرمیت و ازدواج و ابعاد اخلاقی آن یعنی صلح‌رحم حائز اهمیت است، بر اساس آیات قرآن در خویشاوندی نسبی هر چه فرد با بستگانش نزدیک‌تر باشد، احکام و حقوق از اولویت بیشتری برخوردار است (الانفال: ۷۵)

از معیارهایی که برای به دست آوردن معنای پیش نمونه موردنظر است، آن است که معنای پیش‌نمون از نظر تاریخی اولین یا قدیمی‌ترین معناست (تایلر و ایوانز، ۲۰۰۳: ۴۵-۴۷) مفهوم «أم» جزء کهن‌ترین مفاهیم در خانواده زبان‌های سامی به شمار می‌آید و در زبان‌های عبری، سریانی، آرامی، اکدی و ... قابل‌ردیابی است (مشکور، ج ۱ / ۳۵) فراتر از خانواده زبان‌های سامی دالگاپوسکی سابقه این مفهوم را به زبان فرضی نوستراتیک باستان برمی‌گرداند (رک: ۱۳۰).

۵. تحلیل داده‌های پژوهش بر اساس مدل‌های شناختی حوزه مادر در قرآن

۵-۱. مادر طبیعی

در نظام خویشاوندی، خانواده‌ی هسته^۱ از زوجی متأهل و فرزندان‌شان که در خانه‌ای واحد زندگی می‌کنند تشکیل شده است، از آنجاکه خانواده‌ی هسته حول ازدواج شکل می‌گیرد، رابطه‌ای قانونی که دربردارنده‌ی همکاری اقتصادی، فعالیت.

جنسی، فرزند آوری و فرزند پروری است و اعضای آن انتظار دارند این پایدار بماند Adams & Trost, 2005: 513)

پیشتر بیان شد مادری که همسر پدر فرزند است، زن‌های خود به فرزند اهداء کرده و او را در بطن خود نگه داشته به دنیا می‌آورد و سپس خود آن را تغذیه کرده و پرورش می‌دهد مادر طبیعی نامیده می‌شود، مدل مزبور با بسامد تکرار بالا در قرآن برای معرفی گونه‌ای از مقوله شعاعی مادر بکار رفته است و این گونه به نظر می‌رسد که در مقوله‌ی شعاعی مادر، «مادر طبیعی»، مدل شناختی ایده آل و به عبارتی عضو پیش‌نمونه به شمار می‌آید، مؤید دیگری که می‌تواند در این راستا مدنظر قرار داده شود، آن است که از معیارهایی که برای به دست آوردن معنای پیش نمونه موردبررسی قرار می‌گیرد، آن است که معنای پیش‌نمون از نظر تاریخی اولین یا قدیمی‌ترین معناست (تایلر و ایوانز، ۲۰۰۳: ۴۵-۴۷) مفهوم «أم» جزء کهن‌ترین مفاهیم در خانواده زبان‌های سامی به شمار می‌آید و در زبان‌های عبری، سریانی، آرامی، اکدی و ... قابل‌ردیابی است (مشکور، ج ۱ / ۳۵) فراتر از خانواده زبان‌های سامی دالگاپوسکی سابقه این مفهوم را به زبان فرضی نوستراتیک باستان برمی‌گرداند (رک: ۱۳۰)، مدل

¹ nuclear family

شناختی مادر طبیعی بر اساس شباهت خانوادگی می‌تواند با سایر مدل‌هایی که در ادامه بررسی می‌شود، همگرا شود.

وجود طرحواره ارتباط در مدل مزبور بیانگر ارتباط دو طرفه مادر و فرزند است و در میان ارتباط‌های خویشاوندی، این ارتباط [مادر- فرزند] از جمله پیوندهای ابتدایی است و همانطور که ذکر شد واژگان این حوزه جزء واژگان مرجع بیان می‌شود (رک: ریویر، ۱۳۹۵ / ۱۱ و ۹۴، ۹۲) واژه «أم» به‌عنوان واژه مرجع که در قرآن بر مادر اطلاق می‌شود.

در قرآن و در قالب این مدل شناختی فرآیند مادری از بارداری، وضع حمل و مسائل آن و آثار ارتباط شکل گرفته شده تبیین شده است، همچنین به‌واسطه ارتباط خونی/نسبی^۱ شکل گرفته به مسائلی چون محرمیت / ممنوعیت نکاح نیز ارث نیز پرداخته شده است که در ادامه به توضیحی گذرا در خصوص موارد مزبور بسنده می‌شود.

۱-۱-۵. بارداری و وضع حمل

بارداری مادران در قرآن با واژگانی چون حمل، فی بطن/ رحم بکار رفته است و در خلال بیان آیات به رنج‌ها سختی‌های ناشی از این دوران برای مادران اشاره شده است، در مدل شناختی مادر طبیعی از میان آیاتی که در این خوشه قرار گرفته‌اند در ۱۲ آیه به بارداری و فرآیند آن اشاره شده است. نوع ارتباط در این حالت نزدیک‌تر حالت ارتباط و از نوع فیزیکی است و نوزاد از طریق بند ناف با مادر خود مرتبط است.

— خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقَكُمْ فِي بَطُونِ
أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآئِي تُصِرُّونَ
(الزمر: ۶)

— وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَ فِصَالَهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَ لِوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصِيرِ
(لقمان: ۱۴)

— وَ الْمَطْلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَ لَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ
يُؤْمِنَنَّ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ بَعُولَتْهُنَّ ... (البقره: ۲۲۸)

۱. نسب به معنی قرابت و خویشاوندی است (فرهنگ فارسی عمید)

۵-۱-۲. آثار ارتباط در مدلِ مادرِ طبیعی

ارتباط صورت گرفته میان مادر، در مدلِ مادرِ طبیعی و فرزند که از آن تعبیر به رابطه نسبی می‌شود، آثاری را برای طرفین به همراه دارد از جمله نگهداری و سرپرستی، ارث، محرمیت، ممنوعیت نکاح، نفقه و احسان از جمله مواردی است که در قرآن به آن اشاره شده است و در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود:

۵-۱-۲-۱. نگهداری و مراقبت

از جمله مسائلی که در مسئله خویشاوندی نسبی با آن مواجه‌ایم، حضانت به معنای نگهداری، مراقبت و سرپرستی کودک که بر عهده مادر و پدر قرار داده شده است، به موجب این مسئله خاصه در سنین کودکی مادر نقش مهمی در مراقبت و سرپرستی کودک ایفا می‌کند که از جمله آن می‌توان به شیردهی کودک در نوزادی اشاره کرد.

در قرآن از مفهوم «رضاع» به معنی شیر دادن برای تغذیه کودک در دوران نوزادی یاد شده است، بر اساس آیات قرآن وظیفه تغذیه کودک تا دوسالگی با مادر است و در این دوران کودک با مادر خود از ارتباط نزدیکی برخوردار است، در خصوص پایان دوران شیردهی این مسئله بر عهده مادر و پدر قرار داده شده است و بر اساس توافق ایشان این کار صورت می‌گیرد. لازم به ذکر است نوع ارتباط در این حالت از نوع علی و ژنتیکی است.

— وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ... (البقره: ۲۳۳)
— ... أَوْلَاتٍ حَمَلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ ... (الطلاق: ۶)

همان‌گونه که در قرآن نگهداری و مراقب از فرزندان به والدین از جمله مادر توصیه شده است در مقابل نیز خداوند احسان و مراقبت از والدین را بعد از مسئله توحید از جمله واجبات برای فرزندان در بزرگسالی بیان می‌کند (رک: البقره: ۸۳؛ النساء: ۳۶؛ الاسراء: ۲۳) رابطه عاطفی میان پدر و مادر از یک طرف و میان فرزندان از طرف دیگر از بزرگ‌ترین روابط اجتماعی است که قوام و استواری جامعه انسانی بدان‌ها است، بنابراین از نظر سنت اجتماعی و به حکم فطرت، لازم است آدمی پدر و مادر خود را احترام کند و به ایشان احسان نماید زیرا که اگر این حکم در اجتماع جریان نیابد و فرزندان با پدر و مادر خود معامله یک بیگانه را بکنند قطعاً آن عاطفه از بین رفته و شیرازه اجتماع به کلی از هم گسیخته می‌گردد. (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۳ / ۷۹)

۲-۲-۱-۵. ارث

«ارث»، در فقه به دارایی‌هایی اطلاق می‌شود که از شخص متوفی باقی می‌ماند و به برخی از بازماندگانش تعلق می‌گیرد، «ارث» از دیگر مسائلی که در مدل شناختی مادر طبیعی با آن مواجه‌ایم، نظر به اینکه ارتباط نسبی و ژنتیکی زمینه برخوردار از «ارث» را فراهم می‌آورد که در آیه ۱۱-۱۲ سوره نساء به این مسئله و کیفیت آن پرداخته شده است.

۳-۲-۱-۵. محرمیت و ممنوعیت ازدواج

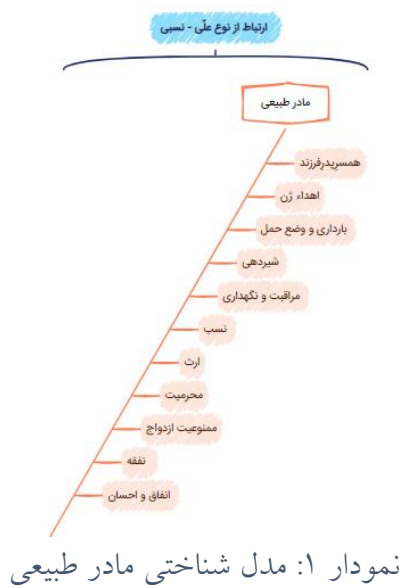
محرمیت و ممنوعیت ازدواج مسئله‌ی دیگری است که در مدل شناختی مادر طبیعی مطرح است، در قرآن ضمن آیه ۲۳ سوره نساء منسوب به آیه محارم - خویشاوندانی که ازدواج با ایشان حرام است - مادر طبیعی را جزء محارم بیان کرده است که ازدواج به ایشان حرام است.

۴-۲-۱-۵. نفقه و احسان

«نفقه» به معنای آن چیزی است که انفاق می‌شود و منظور از انفاق بذل مال در راه خدا و در راستای رفع حوائج دیگران است و اعم از واجب و مستحب است. از آنجاکه زن، در ازدواج دائم مسئولیت‌هایی را در طول زندگی مشترک خود به عهده دارد که توان جسمی او را می‌طلبد و فرصتی را از او می‌گیرد. نفقه برای او قرار داده شده است، از جمله مسئولیت‌هایی، مانند: بارداری و حضانت فرزند و ...

در قرآن کریم ضمن آیاتی به ذکر مسئله نفقه زنان، خاصه مادران پرداخته است، ذیل آیه ۲۲۳ سوره بقره (وَ عَلَی الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ... وَ عَلَی الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ...) در آیه مزبور به پرداخت نفقه به زن توسط همسرش اشاره شده است و اگر همسر وی فوت کرد این وظیفه بر عهده پدر بزرگ فرزند است، همچنین در آیه ۷ سوره طلاق نیز به وجوب نفقه مادران دوران شیردهی اشاره شده است (لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ وَ مَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُتَّقِ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ)

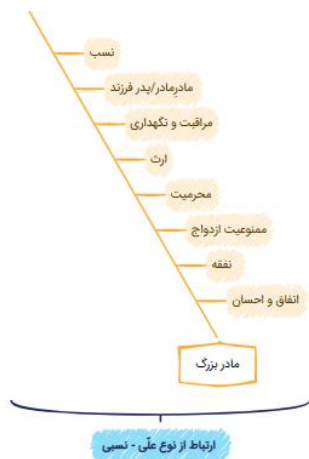
همان‌گونه که در قرآن مسئله نفقه برای مادر مطرح شده است در مقابل نیز این وظیفه برای فرزندان نیز در بزرگسالی مطرح شده است در آیات متعددی مسئله احسان و انفاق به والدین - پدر و مادر - مطرح شده است (يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ) (البقره: ۲۱۵ نیز رک: البقره: ۸۳؛ النساء: ۳۶؛ الاسراء: ۲۳) که این احسان از جنبه مادی و معنوی برخوردار است و علاوه برای تعظیم ایشان، برآوردن حوائج مادی ایشان نیز مورد نظر است.

۵-۲. مادر بزرگ

مادر بزرگ‌ها به عنوان مادران نسل دوم در مراقبت از فرزندان همیشه نقشی مهم دارند. تمام موضوعاتی که در مورد خویشاوندان مطرح شد در مورد پدر بزرگ و مادر بزرگ نیز هست. علاوه بر این با توجه به اینکه وجود افراد، با یک واسطه از وجود آن‌ها سرچشمه گرفته است آن‌ها مانند پدر و مادر حق زیادی بر انسان دارند؛ بنابراین از نظر حق و حقوق به پدر و مادر نزدیک‌ترند، یعنی تمام حقوقی که پدر و مادر بر فرزند دارند پدر بزرگ و مادر بزرگ نیز همان حقوق را دارند اما حقوق پدر و مادر مقدم بر پدر بزرگ و مادر بزرگ است، بیان این مسئله ضروری است که در پژوهش مزبور مدل شناختی مادر بزرگ از بررسی مفاهیم الارحام، ذوی القربی و برخی از کاربردهای امّ، اخذ شده است.

لازم به ذکر است که مفسران مادر بزرگ پدری و مادری را نیز ذیل آیه محارم دیده و حرمت ازدواج با ایشان را نیز بیان کرده‌اند، در مدل شناختی مادر بزرگ با توجه به اینکه در دسته دوم ارث قرار می‌گیرند می‌توانند ارث ببرند (رک: النساء: ۱۷۶) حضانت در مرتبه مراقبت و نگهداری و پرداخت نفقه به مادر کودک (البقره: ۲۳۳)، انفاق در حق ایشان (رک: البقره: ۱۷۷؛ النحل: ۹۰؛ الاسراء: ۲۶؛ النور: ۲۲؛ الروم: ۳۸) در سطح بعد از مادر طبیعی مطرح است.

نمودار ۲: مدل شناختی مادر بزرگ

۵-۳. مادر شیری

آیات قرآن بیانگر آن است که بنا به هر دلیلی که مادر طبیعی نتواند به کودک خود شیر دهد اعم اینکه فوت شده باشد، از نظر جسمی ناتوان باشد یا فرهنگ جامعه ایشان اقتضا کند، باید برای کودک فردی واجد شرایط برای شیر دادن را پیدا کند تا کودک در مزیقه قرار نگیرد (... *إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ...*) (البقره: ۲۳۳)؛ (وَإِنْ تَعَاَسَرْتُمْ فَسْتَرْضِعْ لَهُ أُخْرَى) (الطلاق: ۶) (يَوْمَ تَرَوْنها تَذَهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ ... (الحج: ۲))

به زنی که این مسئولیت را بر عهده می‌گیرد مُرْضِعَه یا دایه اطلاق می‌شود و در این صورت با مدل شناختی دیگری در خوشه مفهومی مادر مواجه‌ایم با عنوان مادر شیری، نوع ارتباط فرزند با مادر شیری در این مدل از نوع علی و سببی است در مدل شناختی مزبور شاهد حرمت ازدواج و شکل‌گیری محرمیت هستیم *حُرْمَتُ عَلَيْكُمْ ... أُمَّهَاتِكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتِكُم مِّن الرِّضَاعَةِ ... (النساء: ۲۳)* مسئله حرمت ازدواج با محارم رضاعی از تأسیسات اسلام است (جوای آملی، ۱۸: ۲۴۴). دقت به این مسئله مهم است که زنی پسربچه‌ای را شیر دهد، خودش مادر رضاعی و مادرش مادر بزرگ رضاعی کودک‌اند و ازدواج با ایشان حرام است (همو). به عبارتی می‌توان گفت مادر شیری در مسئله تغذیه با مدل مادر طبیعی همگراست اما در مسئله همسری پدر فرزند، ارث و نفقه واگرا می‌شود و به مادر رضاعی ارث و نفقه تعلق نمی‌گیرد بلکه اجرت شیردهی به ایشان پرداخت می‌شود.

نمودار ۳: مدل شناختی مادر شیری

۴-۵. مادرزن

مدل شناختی مطرح دیگر در خوشه مرکب مفهوم مادر در قرآن، مادر زن است، بیان این مدل شناختی ذیل آیه ۲۳ سوره نساء (حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ... وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ) و قرار دادن این مدل مفهومی در میان مدل‌هایی است که ازدواج داماد با ایشان حرام است، ارتباط موجود در این مدل، ارتباط علی است و به صورت سببی، یعنی از طریق ازدواج زن و شوهر به وجود آمده است، مدل مزبور در صورتی که دخترش فرزندان دار شود با مدل شناختی مادر بزرگ همگرا می‌شود.

نمودار ۴: مدل شناختی مادرزن

۵-۵. مادرخوانده

مادرخوانده، زنی است که نوزادی را به فرزندپذیری قبول می‌کند و مادر بیولوژیکی او نیست خواه همسر داشته باشد یا خیر. عوامل متعددی از جمله نیازهای روحی، عاطفی، مادی و معنوی می‌تواند زمینه فرزندخواندگی را فراهم آورد.

پیش از ظهور اسلام فرزندان پذیرایی در عربستان امری متداول و رایج بوده است. آنان قوام و بقای جامعه و خانواده را به اولاد ذکور می‌دانستند و داشتن فرزند دختر را موجب ماندگاری نسب نمی‌دانستند. علامه طباطبایی می‌گوید: همین اعتقاد منشأ پیدایش عمل تبنی شد، یعنی باعث آن شد که اشخاص بی‌پسر، پسر دیگری را فرزند خود بخوانند و تمامی آثار فرزند واقعی را در مورد او هم مترتب سازند، برای این‌که می‌گفتند خانه‌ای که در آن فرزند پسر نیست محکوم به ویرانی و نسل صاحب‌خانه محکوم به انقراض است، لذا ناچار می‌شدند بچه‌های پسر دیگران را فرزند خود بخوانند تا به خیال خودشان نسلشان منقرض نشود و این فرزند را فرزند قانونی خود به حساب می‌آوردند و به او ارث می‌دادند و از او ارث می‌بردند. آنچه در قرآن نهی شده است «تبنی» است که در آیه ۴ سوره احزاب به آن اشاره شده است (وَ مَا جَعَلَ اَدْعِيَاءَكُمْ اَبْنَاءَكُمْ)، بررسی‌های قرآنی حاکی از آن است که مدل شناختی مادرخوانده در دو آیه از آیات قرآن قابل‌ردیابی است، این‌گونه به نظر می‌رسد که فرزند پذیری در میان مصریان امری مرسوم بوده است به‌گونه‌ای که در آیات قرآن دو تن از انبیاء الهی به‌عنوان فرزنده خوانده تلقی شده‌اند، مورد اول حضرت موسی (ع) فرزندخوانده فرعون و حضرت آسیه (س) شد و حضرت آسیه س به‌نوعی مادرخوانده ایشان به شمار می‌آید (وَ قَالَتْ اِمْرَاَتُ فِرْعَوْنَ قُرْتُ عَيْنٍ لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ اَنْ يَنْفَعَنَا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَكَلْدًا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ) (القصص: ۹) مورد دیگر نیز حضرت یوسف (ع) که در دامان عزیز مصر و زلیخا رشد یافت و زلیخا به‌نوعی مادرخوانده ایشان محسوب می‌شود (وَ قَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِمَرْاَتِهِ اُكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَىٰ اَنْ يَنْفَعَنَا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَكَلْدًا وَ كَذٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْاَرْضِ وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَاْوِيلِ الْاَحَادِيثِ وَ اللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰى اَمْرِهِ وَ لَكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ) (یوسف: ۹) ارتباط موجود بیان فرزند و مادرخوانده از نوع ارتباط علی و حقوقی است و آثاری چون مادر طبیعی مانند برخورداری از ارث و محرمیت و... بر آن مترتب نیست، لازم به ذکر است مدل مادرخوانده در صورتی‌که از همسر برخوردار باشد، در پذیرش حضانت و سرپرستی کودک، نیز انفاق و احسان با مدل مادر طبیعی همگرا می‌شود.

نمودار ۵: مدل شناختی مادرخوانده

۵-۶. نامادری

نامادری به زنی است که از طریق رابطه با پدر فرزند وارد خانواده شده و نقش مادر را برای فرزندان که ثمره ازدواج گذشته مرد است، بر عهده می‌گیرد. در فرهنگ‌های مختلف از حضور نامادری در خانواده و نوع ارتباط با آنان با فرزندان ممکن است متفاوت باشد. در پیکره مورد بررسی در سه آیه به موضوع نامادری پرداخته شده است، لازم به ذکر است از ایشان تعبیر به همسر پدر شده است (رک: النساء: ۱۹ و ۲۲؛ النور: ۳۱) از رسوم ناشایست در جاهلیت، نکاح با نامادری بود؛ یعنی اگر مردی از دنیا می‌رفت و چند همسر داشت، بازماندگانش حق نکاح با همسر وی را به ارث می‌بردند، پس یا بدون مهریه جدید (با همان مهریه متوفاً) با او ازدواج می‌کردند؛ یا او را شوهر می‌دادند و مهریه‌اش را تصاحب می‌کردند، در آیات مزبور از این کار بشدت نهی شده است و حرام تلقی شده است لا یَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ، چرا که در فرهنگ قرآن، نامادری در حکم مادر و نسبت به فرزند محرم و قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَ... إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ... أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ و ازدواج به او ممنوع است و لا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ حکم حرمت ازدواج با نامادری، مطلق است؛ سبب جدایی نامادری از پدر، خواه مرگ پدر باشد یا طلاق (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۸ / ۲۱۰) ارتباط نامادری با فرزند از نوع ارتباط سببی است و نامادری در مسئله همسری پدر فرزند و سرپرستی کودک، نیز احسان در حق او همچنین محرمیت و حرمت ازدواج با مدل مادر طبیعی همگراست.

نمودار ۶: مدل شناختی نامادری

۵-۷. مادر میانجی

مادر میانجی، زنی است که از طرف زوجی که قادر به دنیا آوردن فرزند نیستند از تخمک بارور شده زن دیگری فرزندی به دنیا می‌آورد؛ بنابراین «مادر میانجی» فرزندی را به دنیا می‌آورد که مادر بیولوژیکی او نیست. مادر میانجی با پیشرفت در فن‌آوری‌های تولیدمثل، مانند لقاح آزمایشگاهی امکان‌پذیر شده است. همه زنانی که از طریق لقاح آزمایشگاهی باردار می‌شوند، مادر جایگزین نیستند. زیرا ممکن است تخمک خود ایشان برای باروری به کار رفته باشد. در رحم جایگزین دو مادر نقش دارند: یک مادر ژنتیکی - اهداءکننده - است که تخمک را تأمین می‌کند و یک مادر میانجی که کودک را تا پایان دوره حمل می‌کند. لازم به ذکر است که در خصوص مسائل فقهی «رحم اجاره‌ای» مناقشات متعددی وجود دارد، برخی از فقها به‌منظور درمان ناباروری، بهره‌گیری از مادر میانجی برای به دنیا آمدن فرزندان را جایز می‌شمارند حتی اگر مادر میانجی با پدر فرزند رابطه زوجیت نداشته باشد، اما برخی از فقها در صورتی حکم به جواز بهره‌گیری از مادر میانجی در درمان ناباروری داده‌اند رابطه زوجیت میان پدر فرزند و مادر میانجی برقرار شود (برای مطالعه بیشتر رک: نوروزی و مرتضوی ۱۳۹۹ / ۱-۱۴) برخی از آیات در قرآن علاوه بر اینکه می‌توان دلالتشان را بر مادر طبیعی در نظر گرفت می‌توان از این آیات از مدل شناختی مادر میانجی را نیز برداشت کرد - گرچه گنگ بودن مسائلی چون نسب، ارث، محرمیت، نکاح، نفقه و حضانت از جمله مسائلی است که این مدل شناختی را چالش مواجه می‌سازد از این رو در پژوهش صورت گرفته جزء خوشه مرکب مادر در قرآن لحاظ نشده است - مدل مادر میانجی در بارداری و زایش، محرمیت و ممنوعیت ازدواج با مدل مادر طبیعی همگراست و در سایر موارد واگر.

... وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَ مَا هُمْ بِسُكَارَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ
(الحج: ۲)

هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (آل عمران: ۶)
يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَ غَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَ نُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ... (حج: ۵)
إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ يُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَ يَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَ ... (لقمان: ۳۴)
اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَ مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَ مَا تَزْدَادُ وَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ (الرعد: ۸)
لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ إِنِثَاءً وَ يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ الذُّكُورَ * أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَ إِنِثَاءً وَ يَجْعَلُ مَن يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (الشورى: ۴۹-۵۰)

نمودار ۷: مدل شناختی مادر میانجی

۸-۵. مادر اهداء کننده

تولیدمثل مصنوعی از جمله روش‌هایی که در عصر حاضر در درمان ناباروری زوجین بکار گرفته شده است، در این مدل از تولیدمثل از سلول‌های جنسی زن و شوهر در درمان ناباروری استفاده می‌شود. روش‌های درمانی زوجین با توجه به نارسایی‌های آنان به چند صورت انجام می‌شود:

- الف) اهدای اسپرم: در صورت نارسایی سلول جنسی مرد، از اسپرم فرد ثالث استفاده می‌شود.
- ب) اهدای تخمک: در صورت معیوب بودن سلول جنسی زن، از تخمک فرد ثالث استفاده می‌شود.
- ج) اهدای جنین در این روش زوجین بیمار از جنین حاصل از اسپرم و تخمک زن و مرد دیگر - اعم از اینکه بین آن دو رابطه زوجیت باشد یا نه - در محیط آزمایشگاه استفاده کرده و جنین اهدایی به رحم زوجه منتقل می‌گردد.. (خلفی، ۱۳۸۵ / ۵۱)

مدل شناختی مادر اهداءکننده از طریق صورت ب و ج قابل‌ردیابی است، بررسی چگونگی روند این مسئله از عهده پژوهش حاضر خارج است آنچه موردنظر است، آن است که آیا این مدل شناختی در خوشه مرکب مادر در قرآن موجود است یا خیر، همچنین لازم به ذکر است از نظر فقهی و جواز یا عدم جواز مسئله اهداء زن در درمان نابارورانی همانند مسئله رحم اجاره‌ای با مناقشاتی همراه است برخی از فقها این‌گونه بیان می‌دارد که اهداء جنین مطلقاً جایز نیست اعم از آن‌که بین صاحب تخمک و اسپرم رابطه‌ی زوجیت باشد یا نباشد. برخی بر این عقده‌اند که اهدای جنین مطلقاً جایز است. گروه آخر کسانی هستند که قائل به تفکیک شده و معتقدند اگر بین صاحب تخمک و صاحب اسپرم، رابطه‌ی زوجیت باشد، این عمل مجاز و در غیر این صورت جایز نیست. (رک: خلفی، ۱۳۸۵ / ۵۰-۷۹)

مدل شناختی مزبور در خوشه مرکب شناختی مادر در قرآن قابل ردیابی نیست، به نظر می‌رسد گنگ بودن مسائلی چون نسب، ارث، محرمیت، نکاح، نفقه و حضانت از جمله مسائلی است که این مدل شناختی را چالش مواجه می‌سازد.

نمودار ۸: مدل شناختی مادر اهداء کننده

۵-۹. مادر معنوی

همسران پیامبر اسلام مادران فیزیولوژیک امت نیستند اما به شکلی نمادین از ایشان در آیه ۶ سوره احزاب تعبیر به مادر شده است (الَّتِي أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ نَفْسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ) بیان حرمت ازدواج با ایشان جنبه تعظیم و حفظ حرمت برای پیامبر (ص) را دارد زیرا با در نظر گرفتن جایگاه ایشان، اگر با فردی ازدواج می‌کردند آن فرد می‌توانست مدعی خویشاوندی پیامبر باشد و این مسائل می‌توانست آثار سوئی با خود به همراه داشته باشد. مقصود از آن حرمت ازدواج با آنان است، نه آنکه در حکم مادر حقیقی باشند؛ زیرا در این صورت باید حکم به تحریم دخترانشان بر امت نیز بشود؛ درحالی‌که این چنین نیست لازم به ذکر است اطلاق تعبیر مادر بر همسران پیامبر ص، تنها در باب حرمت ازدواج با ایشان است و باقی آثار خویشاوندی نسبی در خصوص این ارتباط چون محرمیت، ارث، حضانت و نفقه متصور نیست (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۶: ۲۷۷).

نمودار ۹: مدل شناختی مادر معنوی

۱۰-۵. مادر ازدواج نکرده

در اسلام بین تولید نسل و ازدواج ملازمه وجود دارد و بر زن مسلمان واجب است از هر نوع رابطه نامشروع خود را حفظ نماید (النور: ۳۱)؛ تولید نسل و فرزند آوری جز در سایه ازدواج شرعی و قانونی مورد پذیرش اسلام نیست، در دین اسلام از برقراری رابطه نامشروع به جهت فرزند آوری منع شده است و از این مدل رابطه به زنا تعبیر شده است که از گناهان کبیره محسوب می شود و از مجازات سنگینی در دنیا برخوردار است بدون برخوردار بودن از هرگونه رفعت (النور: ۲)، در صورتی که حاصل این رابطه نامشروع به دنیا آمدن فرزند باشد، در فقه اسلامی این فرزند از ارث برخوردار نیست، محرمیت و حرمت نکاح برقرار است و پدر عرفی این فرزند عهده دار حضانت و نفقه اوست، این گونه به نظر می رسد که در نظام قرآنی حفظ نسب شرعی در روابط خویشاوندی از اهمیت بالایی برخوردار است چراکه جامعه بدون نسب و ربط افراد به یکدیگر شکل نمی گیرد، در اسلام زن و مرد دو رکن سازنده نسب اند و همان طور که فرزند به پدر منسوب است به مادر هم منسوب است. در قرآن و در سوره قلم آیه ۱۳ تعبیر «زنیم»، دلالت بر فردی می کند که حرام زاده است و از نسب برخوردار نیست (عُتِلَّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ) زنیم از ماده «زنم» به قسمتی از گوشت گوسفند که آویزان است و گویی جزء گوشت نیست و تنها آویزان است اطلاق می شود و در آیه مزبور دلالت بر فردی می کند که فاقد اصل و نسب است (قرشی، ۳، ۱۳۷۱ / ۱۸۱) امام علی (ع) می فرماید زنیم کسی است که از ریشه و اصالت خانوادگی برخوردار است (طبرسی، ۱۳۷۲، ۱۰، ج ۵۰۲) تنها در این تک آیه با مدل شناختی مادر ازدواج نکرده مواجه ایم و مدل مزبور به جهت حفظ نسب و روابط خویشاوندی و حفظ جایگاه خانواده مدل پیشنهادی قرآن نیست.

نمودار ۱۰: مدل شناختی مادر ازدواج نکرده

۱۱-۵. مادر بکرزا

حضرت مریم (س) در قرآن کریم به عنوان مادری معرفی می‌شود که فرزند خود را بدون پدر به دنیا آورده است و تولد فرزندی بدون پدر و بدون هیچ رابطه نامشروع معجزه تلقی می‌شود (آل عمران: ۴۷؛ مریم: ۲۰)، مدل شناختی حاصل از مادری حضرت مریم (س) در خوشه مفهومی مادر در قرآن، بیانگر مدل ویژه و متمایز از سایر مدل‌هایی است که پیش‌تر از آن سخن به میان آمد، واحد حیات (سلول نطفه) در پرتو لقاح سلول‌های جنسی زن و مرد به وجود می‌آیند و سلول جنسی ماده به تنهایی قادر به شکل‌دهی به جنین نیست و این یک اصل علمی است، پس بارداری حضرت مریم س به نوعی معجزه تلقی می‌شود در کنار جنبه اعجازی این مدل شناختی، در کتاب مسیحیت سفری از واقعیت تا داستان^۱ اثر میرزا احمد طاهر فرضیه بکرزایی حضرت مریم اشاره شده است، در اثر مزبور با بهره‌گیری از یافته‌های بافت‌شناسی و جنین‌شناسی به جزئیات این مسئله اشاره شده است، اما به صورت خلاصه می‌توان گفت دانشمندان بر این عقیده‌اند که تخمک بعضی از جانداران قدرت آن را دارد که بدون انجام عمل لقاح نمو خود را شروع کرده و به پایان برساند، این کیفیت را بکرزایی^۲ می‌گویند و جاندارانی که به این طریق تکثیر پیدا می‌کنند، جانداران بکرزا می‌گویند، برخی از دانشمندان موضوع بکرزایی را درباره بعضی از زنان که بدون تماس با مردی باردار شده بودند، تصدیق نموده و اعلام کردند که غده‌های زهدانی برخی از زنان نشان می‌دهد که بدون عمل لقاح قادر به وظایف تولید و تکثیر می‌باشند هرچند این اتفاق به صورت نادر رخ می‌دهد و در صورت تولد نوزاد دختر خواهد بود، هیچ بعید نیست که عوامل ناشناخته‌ای روی سلول جنسی حضرت مریم اثر گذاشته که بسان محرک‌های دیگر (در تمام بکرزایی‌ها) موجب نمو و رشد سلول جنسی او شده باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۱۷۰)

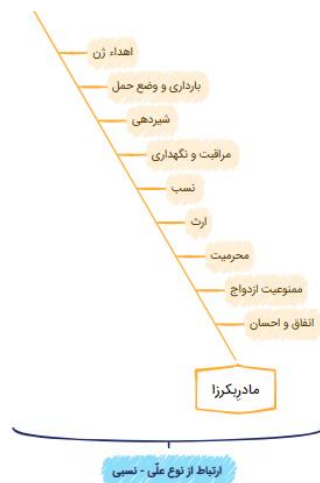
نکته قابل تأمل در مدل شناختی مادر بکرزا در ماجرا حضرت مریم، آن‌که در قرآن در سوره‌های انبیاء و تحریم به ماجرای ولادت حضرت عیسی (ع) اشاره شده است، با این تفاوت که ضمائر جنسیت در مسئله نفخ روح و در یک ماجرای یکسان به دو صورت متفاوت ذکر شده است، در سوره انبیاء ضمیر «ها» که اشاره به مؤنث است و در سوره تحریم ضمیر «ه» که اشاره به مذکر است، گویی حضرت به اذن الهی از نظر ماهیت بیولوژیک از هر دو جنسیت برخوردار بوده‌اند.

— وَ آتَىٰ أَحْسَنَتْ فَرَجَهَا فَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَ جَعَلْنَاهَا وَ أَبْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ (الانبیاء: ۹۱)

¹ christianity- A Journey from Facts to Fiction

² Parthenogenesis

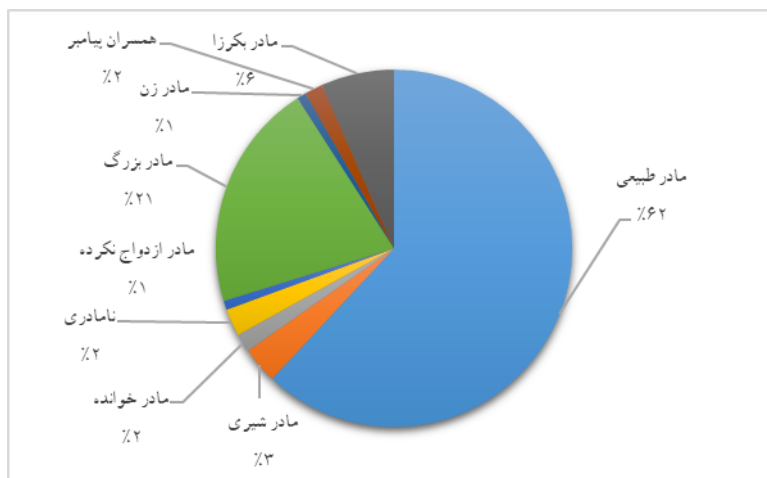
— وَ مَرِيْمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَ صَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَ كَتَبَهُ وَ كَانَتْ مِنَ الْإِنْتَيْنِ (التحریم ۱۲)

نمودار ۱۱: مدل شناختی مادر بکرزا

نتیجه گیری

در ساختار خویشاوندی و خانواده هسته، «مادر» به معنای، زنی متأهل که فرزندی را به دنیا آورده، او را تغذیه می‌کند، نگهداری و سرپرستی او را بر عهده دارد، تلقی می‌شود؛ اما به تفکیک فرهنگ‌های مختلف می‌توان با گونه‌های مختلف از این مفهوم مواجه بود، پژوهش حاضر با هدف دستیابی به سایر گونه‌های «مادر» در قرآن، پیکره‌ای متشکل از ۸۸ آیه از آیات قرآن را بر اساس بهره‌گیری از روش مقوله‌بندی پیش‌نمونه بنیاد در رویکرد شناختی و دستیابی به مدل شناختی ایده آل مورد بررسی قرار داد، مقوله «مادر» نسبت به زیر مقوله‌هایش از ساختار شعاعی برخوردار است به این معنا که یک زیر مقوله مرکزی وجود دارد و سایر اعضای مقوله گونه‌ای از مقوله مرکزی بشمار می‌آیند، این گونه‌ها بر طبق قرارداد تعمیم می‌یابند، مدل‌های شناختی بر اساس رابطه‌ای که با مدل مرکزی دارند فهم می‌شوند. خوشه مرکب از مفهوم «مادر» در قرآن حاصل نه مدل شناختی است:

نمودار ۱۲: بسامد گونه‌های «مادر» در قرآن

• مدل شناختی مادر طبیعی

مادری که همسر پدر فرزند است، ژن‌های خود به فرزند اهداء کرده و او را در بطن خود نگه داشته به دنیا می‌آورد و سپس خود او را تغذیه کرده و پرورش می‌دهد. مدل مزبور با بسامد تکرار بالا در قرآن برای معرفی گونه‌ای از مقوله شعاعی «مادر» بکار رفته است این مدل، مدل شناختی ایده آل و به عبارتی عضو پیش‌نمونه به شمار می‌آید و بر اساس شباهت خانوادگی با سایر همگرا شود. وجود طرحواره ارتباط در مدل مزبور بیانگر ارتباط دوطرفه مادر و فرزند است و در میان ارتباط‌های خویشاوندی، این ارتباط [مادر- فرزند] از جمله پیوندهای ابتدایی است، نوع ارتباط فرزند با مادر طبیعی در این مدل از نوع علی و نسبی است، معرفی این مدل به‌عنوان مدل ایده آل در فرهنگ قرآنی به سبب حفظ و پایداری خانواده هسته و حفظ تعادل در روابط خویشاوندی و برخورداری طرفین از مزایای این ارتباط است.

• مدل شناختی مادر بزرگ

مادر بزرگ‌ها به‌عنوان مادران نسل دوم که وجود افراد با یک واسطه از وجود ایشان سرچشمه گرفته شده است، تمام حقوقی که پدر و مادر بر فرزند دارند پدر بزرگ و مادر بزرگ نیز همان حقوق را دارند اما حقوق پدر و مادر مقدم بر پدر بزرگ و مادر بزرگ است. نوع ارتباط فرزند با مادر طبیعی در این مدل از نوع علی و نسبی است. مادر بزرگ جز سه ویژگی همسر پدر فرزند، اهداء ژن، بارداری و وضع حمل در سایر ویژگی‌ها با مدل مادر طبیعی همگراست.

• مدل شناختی مادرزن

ارتباط موجود در این مدل، ارتباط علی است و به‌صورت سببی، یعنی از طریق ازدواج زن و شوهر به وجود آمده است، مدل مزبور در صورتی که دخترش فرزندان دار شود با مدل شناختی مادر بزرگ همگرا می‌شود.

● مدل شناختی مادر شیری

زنی که این مسئولیت تغذیه نوزاد را به عهده می با عنوان مادر شیری معرفی می شود، نوع ارتباط فرزند با مادر شیری در این مدل از نوع علی و سببی است در مدل شناختی مزبور شاهد حرمت ازدواج و شکل گیری محرمیت هستیم. مادر شیری در مسئله تغذیه با مدل مادر طبیعی همگراست اما در مسئله همسری پدر فرزند، ارث و نفقه واگرا می شود و به مادر رضاعی ارث و نفقه تعلق نمی گیرد بلکه اجرت شیردهی به ایشان پرداخت می شود.

● مدل شناختی مادرخوانده

زنی است که نوزادی را به فرزندی قبول می کند و مادر بیولوژیکی او نیست خواه همسر داشته باشد یا خیر. عوامل متعددی از جمله نیازهای روحی، عاطفی، مادی و معنوی می تواند زمینه فرزندخواندگی را فراهم آورد. ارتباط موجود بیان فرزند و مادرخوانده از نوع ارتباط علی و حقوقی است و آثاری چون مادر طبیعی مانند برخورداری از ارث و محرمیت و... بر آن مترتب نیست، لازم به ذکر است مدل مادرخوانده در صورتی که از همسر برخوردار باشد، در پذیرش حضانت و سرپرستی کودک، نیز انفاق و احسان با مدل مادر طبیعی همگرا می شود.

● مدل شناختی نامادری

زنی که همسر پدر فرزند است، نامادری فرزند معرفی می شود، نوع ارتباط فرزند با نامادری در این مدل از نوع علی و سببی است در مدل شناختی مزبور شاهد حرمت ازدواج و شکل گیری محرمیت هستیم. نامادری در مسئله همسری پدر فرزند و سرپرستی کودک، نیز احسان در حق او با مدل مادر طبیعی همگراست.

● مدل شناختی مادر معنوی

همسران پیامبر اسلام (ص) به عنوان مادران معنوی امت یاد شده اند، ایشان در خصوص محرمیت، ارث، حضانت و نفقه نسبت به مادر طبیعی واگر می شوند.

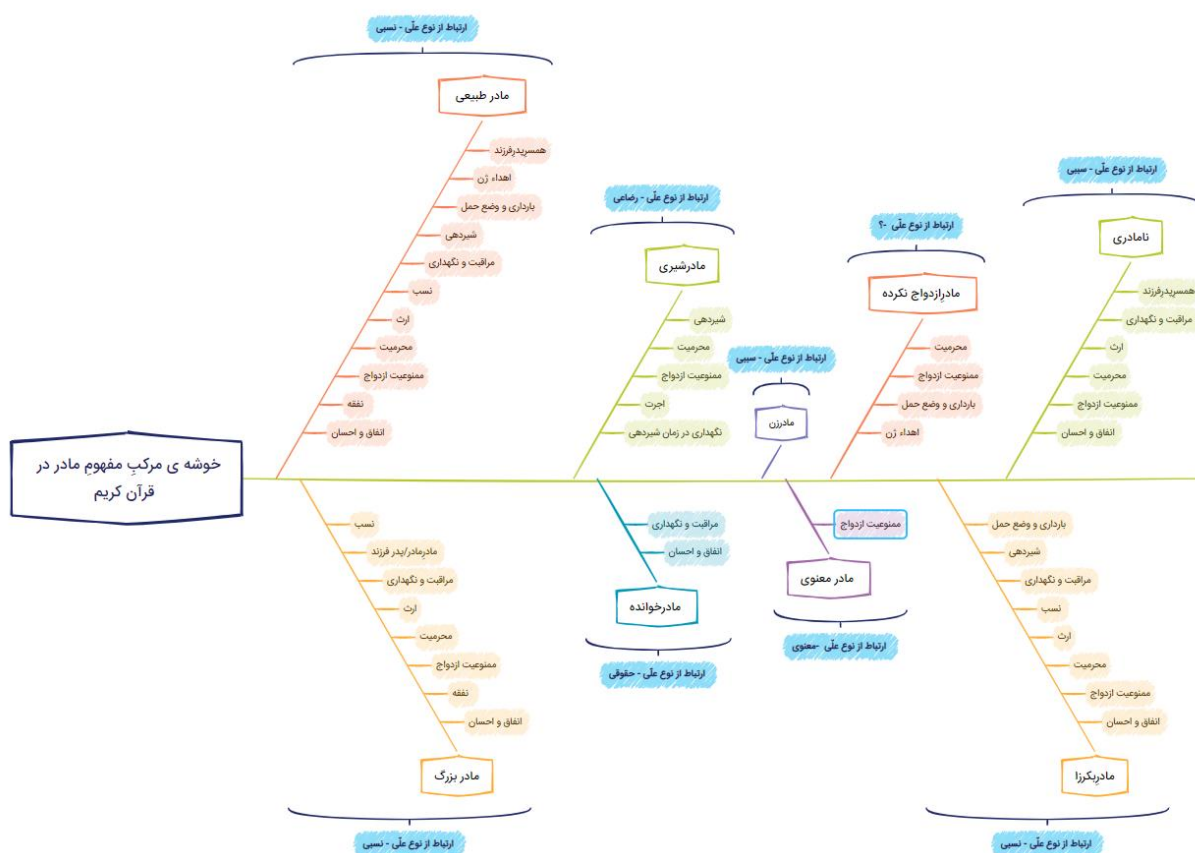
● مدل شناختی مادر ازدواج نکرده

در نظام قرآنی حفظ نسب شرعی در روابط خویشاوندی از اهمیت بالایی برخوردار است چراکه جامعه بدون نسب و ربط افراد به یکدیگر شکل نمی گیرد از این رو تولید نسل و فرزند آوری جز در سایه ازدواج شرعی و قانونی مورد پذیرش اسلام نیست، در دین اسلام از برقراری رابطه نامشروع به جهت فرزند آوری منع شده است در فقه اسلامی این فرزند از ارث برخوردار نیست، محرمیت و حرمت نکاح برقرار است. مدل مزبور به جهت

حفظ نسب و روابط خویشاوندی و حفظ جایگاه خانواده مدل پیشنهادی قرآن نیست هرچند به آن اشاره شده است.

• مدل شناختی مادر بکرزا

حضرت مریم (س) در قرآن کریم به عنوان مادری معرفی می شود که در همه ویژگی های به جز همسر پدر فرزند با مدل مادر طبیعی هم گراست، مدلی متمایز که اعجاز قرآن در ارتباط مادر و فرزند تلقی می شود. آنچه در ادامه قابل ملاحظه است، نمودار خوشه مرکب مفهوم «مادر» در قرآن کریم است

نمودار ۱۳: خوشه مرکب مفهوم مادر در قرآن کریم

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴). مقاییس معجم مقاییس اللغة، چاپ اول، تهران: انتشارات علوم اسلامی.

۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). *لسان العرب*، چاپ اول، بیروت: دار صادر.
۳. اردبیلی، لیلیا؛ روشن، بلقیس. (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی، تهران: نشر علم.
۴. ازهری، محمد بی احمد. (بی تا). *تهذیب اللغة*، قاهره: الدار المصریه التالیف و الترجمه.
۵. افراشی، آریتا. (۱۳۹۵). *مبانی معناشناسی شناختی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۶. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *تسنیم*، قم: مرکز نشر اسراء.
۷. خلفی، مسلم. (۱۳۸۵). «اهداء جنین در پرتو فقه و حقوق»، *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، ش: ۳۳، صص ۵۰-۷۹/ص ۵۱
۸. راسخ مهند، محمد. (۱۳۸۹). *درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی: نظریه‌ها و مفاهیم*، تهران: انتشارات سمت.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*، چاپ اول، بیروت: دارالعلم الدار الشامیه.
۱۰. ریویر، کلود. (۱۳۹۵). *درآمدی بر انسان‌شناسی*، مترجم: ناصر فکوهی، تهران: نشر نی.
۱۱. زبیدی، سید محمد؛ حسینی، مرتضی. (۱۳۰۶). *تاج العروس من جواهر القاموس*، مصر: داراحیاء التراث العربیه.
۱۲. ستوده، هدایت الله. (۱۳۸۹). «خانواده و خویشاوندی در گذر زمان»، *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، سال سوم، شماره ۹، صص ۱۹۱-۲۱۱
۱۳. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۳). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۶. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). *کتاب العین*، چاپ دوم، قم: انتشارات هجرت.
۱۷. قرایی مقدم، امان ا... (۱۳۹۴). *انسان‌شناسی فرهنگی*، تهران: ابجد.
۱۸. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*، چاپ ششم، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۱۹. کووچش، زلتنان. (۱۳۹۵). *زبان، ذهن و فرهنگ*، ترجمه: جهانشاه میرزاییگی، تهران: آگاه.
۲۰. گیررتس، دیرک. (۱۳۹۸). *نظریه‌های معناشناسی واژگانی*، ترجمه کوروش صفوی، تهران: انتشارات علمی
۲۱. لیکاف، جورج. (۱۳۹۵). *قلمرو تازه علوم شناختی: آنچه مقوله‌ها درباره ذهن فاش می‌کنند*، ترجمه: جهانشاه میرزاییگی، تهران: نشر آگاه.
۲۲. مشکور، محمد جواد. (۱۳۵۷). *فرهنگ تطبیقی عربی با زبانهای سامی و ایرانی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۳. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۷). *پرسش و پاسخ‌های اعتقادی*، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).

۲۵. نوروزی، صدیقه؛ مرتضوی، سیدحسین. (۱۳۹۹). «شروط صحت اجاره در رحم اجاره ای»، فصلنامه فقه پزشکی، دوره: ۱۲،

شماره: ۴۲، صص ۱-۱۴

26. Adams, B. N., & Trost, J. (2005). *Handbook of world families*. SAGE Publications, Inc., <https://doi.org/10.4135/9781412975957>
27. Ahmad T. (2006). *Christianity: A Journey from Facts to Fiction*. Tilford, Surrey: Islam International Publications.
28. Dolgopolsky, A. (2012). *Nostratic Dictionary - Third Edition*. <http://www.dspace.cam.ac.uk/handle/1810/244080>
29. Evans, V., & Tyler, A. (2003). *The semantics of English prepositions: Spatial scenes: embodied meaning and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.